

MUSEUM

Ons' Lieve Heer op Solder

OUR LORD
IN THE ATTIC

LECTURA X CULTURA

Inhoud Content

- 12 **Voorwoord**
Preface

- 16 **Inleiding**
Introduction

- 24 **Kaart**
Map

- 29 **Jan Hartman, stichter van de statie**
Jan Hartman, founder of the station
 - 32 De dagkamer Day room
 - 40 De Sael Sael
 - 49 Ons' Lieve Heer op Solder Our Lord in the Attic

- 53 **De onvermoeibare Petrus Parmentier**
The indefatigable Petrus Parmentier
 - 55 Het altaar Altar
 - 62 De bedstee Bedstead
 - 68 De zeventiende-eeuwse keuken
A seventeenth-century kitchen

- 75 **Buitenlands bier bij Van der Meulen**
Foreign beer from Van der Meulen
 - 77 Een bord uit Delft A Delftware plate
 - 82 Boerenwitte en Oefkes Boerenwitte and Oefkes
 - 86 Vriendschapsglas Cup of kindness

- 95 **Bevlogen liefhebbers**
Passionate enthusiasts
 - 99 Zilveren altaarsieraden Silver altar ornaments
 - 103 Het altaarstuk van Jacob de Wit Jacob de Wit's altarpiece
 - 109 Petrus St Peter
 - 111 Architect Felix Claus Architect Felix Claus
 - 113 Restauratiearchitect Frederik Franken
Restoration architect Frederik Franken
 - 116 Stamboom Hartman Hartman family tree
 - 118 Stamboom Van der Meulen Van der Meulen family tree

- 120 **Bibliografie**
Bibliography

- 126 **Colofon**
Colophon

Voorwoord Preface

Museum Ons' Lieve Heer op Solder is een klein wonder, verscholen in het hart van de oude Amsterdamse binnenstad: een eeuwenoud huis met een kerk op drie bovenverdiepingen. Huis en kerk zijn zeldzaam goed bewaard en worden door steeds meer bezoekers uit de hele wereld ontdekt.

Het is dan ook een prachtige plek om de geschiedenis van de Gouden Eeuw te ervaren, maar ook van de periode daarna. In Ons' Lieve Heer op Solder worden honderden jaren overbrugd. Hier klinken de verhalen van kooplieden en priesters en zie je waar ze woonden en werkten, in hun woon- en ontvangstkamers, keukens en natuurlijk de kerk. Ze zijn in dit boek bijna tastbaar vastgelegd door fotograaf Arjan Bronkhorst.

Alles in Ons' Lieve Heer op Solder is oud en authentiek. Dat koesteren we. Met grote zorg en de inzet van velen is het monument tussen 2009 en 2015 gerestaureerd. De onderzoeken die de basis voor deze restauratie vormden, hebben ongelofelijk veel nieuwe kennis opgeleverd, niet alleen over het gebouw en zijn inrichting, maar ook over het gebruik en de bewoners. Daarnaast onderzochten

Our Lord in the Attic Museum is a marvel, a jewel in the heart of Amsterdam's historical centre: a centuries-old house in which three adjoining attics form a church. Both house and church are amazingly well preserved, as growing numbers of visitors around the world are discovering.

This is a special place to experience the history of the Dutch Golden Age, as well as later periods. Our Lord in the Attic embraces successive centuries. It is full of stories about merchants and priests. This is where they lived and worked. These are their parlours and salons, their kitchens and of course their church. In this book they appear almost tangible in the photographs by Arjan Bronkhorst.

Everything at Our Lord in the Attic is old and authentic. We nurture that. Many people have contributed to the enormous effort of restoring this historical monument between 2009 and 2015. The research which laid the groundwork for the restoration has provided an incredible amount of new information, both about the building and its furnishings, and about the people who lived here and used the building, and how they used it.

we nauwkeurig de risico's op slijtage van het pand, en de verwachtingen en beleving van de bezoekers. Met de opening van het nieuwe entreegebouw op 22 september 2015 is Museum Ons' Lieve Heer op Solder weer klaar voor de toekomst. De uitbreiding, naar ontwerp van Felix Claus, staat volledig ten dienste van het monument met zijn zolderkerk dat al sinds de oprichting van het museum in 1888 als het belangrijkste object van het museum geldt. Dit topstuk, tot in alle details onder leiding van architect Frederik Franken gerestaureerd, straalt als nooit tevoren.

Museum Ons' Lieve Heer op Solder, een particuliere stichting, leeft dankzij de betrokkenheid van bevolgen particulieren, overheden, fondsen en talrijke specialisten die hun kennis met ons delen. Onze dank is groot aan ieder die zich heeft ingezet voor de restauratie en uitbreiding van het museum: financiers, adviseurs, bouwers, restauratoren, onderzoekers, medewerkers en bestuurders. Met terugwerkende kracht danken we ook Jan Hartman, de Duitse koopman die de zolderkerk liet bouwen. Hij zal zich niet gerealiseerd hebben dat hij met

We also investigated the risk of damage to the building, as well as visitors' expectations and experiences. With the opening of the new entrance to the building on 22 September 2015, Our Lord in the Attic is once again ready for the future. The extension, designed by Felix Claus, perfectly serves the historical monument with its church in the attic, the principal showpiece of the museum since it opened in 1888. This prize exhibit, restored in detail under the supervision of architect Frederik Franken, radiates as never before.

Our Lord in the Attic is a private foundation and flourishes thanks to the devotion of many enthusiastic supporters, government departments, funds and the numerous specialists who share their knowledge with us. Our special thanks go to all those who have contributed to the restoration and the expansion of the museum: funders, advisors, builders, restorers, researchers, staff and board members. In retrospect we would also like to thank Jan Hartman, the merchant who built the church. He would never have guessed that the house he practically rebuilt over 350 years ago would now rank among the leading

zijn grootscheepse verbouwing ruim 350 jaar geleden een gebouw schiep dat nu een van de belangrijkste monumenten van Nederland is. De architectuur is uniek, maar ook het gedachtegoed van waaruit deze kerk ontstond koesteren we en vertellen we door. Ons' Lieve Heer op Solder kon ontstaan in een tijd van religieuze tolerantie waarvoor Willem van Oranje in de zestiende eeuw de basis legde. Vrijheid van geloof en vrijheid van geweten zijn nog steeds tastbaar in Ons' Lieve Heer op Solder.

De Amerikaanse schrijver, historicus en journalist Russell Shorto beschrijft die waarde en de actualiteit ervan in zijn inleiding van dit boek. Met zijn internationale en cultuurhistorische blik verbindt hij het intieme Museum Ons' Lieve Heer op Solder met de geschiedenis van Amsterdam en Nederland. Het zijn de persoonlijke verhalen die dit boek kleur geven en de geschiedenis dichtbij brengen. In hun samenhang vertellen ze het verhaal van een uniek monument dat nog altijd springlevend is.

Judikje Kiers

Directeur Museum Ons' Lieve Heer op Solder

historical attractions in the Netherlands.

Just as the architecture is unique, so too are the ideals on which this church was built, which we cherish and pass on: Our Lord in the Attic was founded and flourished in an age of religious tolerance founded in the sixteenth-century by Willem of Orange. That freedom of religion and conscience is still tangible in Our Lord in the Attic. American writer, historian and journalist Russell Shorto describes the importance and the relevance of these values in his introduction to this book. From his international and cultural-historical perspective, he links the intimate space of Our Lord in the Attic with the story of Amsterdam and the Netherlands. Personal stories are what lend this book its flavour and which bring the sense of history closer. Together, they provide the narrative of a unique heritage which remains as alive as ever.

Judikje Kiers

Our Lord in the Attic Museum Director

Inleiding Introduction

Russell Shorto

Het is misschien toepasselijk – of op z'n minst vergeeflijk – een inleiding tot een boek over een katholiek kerkmuseum te beginnen met het doen van een biecht. Ik heb niets met religie. En ik kan me boos maken over het kwaad dat uit naam van georganiseerde religie is geschied. Toch beschouw ik het als een eer deze inleiding te mogen schrijven voor een huis waar eeuwenlang het rooms-katholieke geloof gevierd is terwijl dat officieel verboden was. In mijn ogen is Ons' Lieve Heer op Solder niet zozeer een monument voor de godsdienst als wel voor de vrijheid van meningsuiting, en bescherming van de vrijheid van het individu plaats ik hoog op de lijst van onderwerpen die in de maatschappij centraal horen te staan. Ik ben denk ik een van die mensen die, hoewel geen voorstander van een bepaalde manier van uiten, bereid zouden zijn te vechten voor het behoud van andermans recht ervan gebruik te maken.

Natuurlijk is de overheersende geest gedurende het grootste deel van de menselijke geschiedenis net andersom geweest. Mensen vochten en moordden niet ter ondersteuning van het recht van anderen

Maybe it is appropriate – or at least forgivable – to begin an introduction to a book about a Catholic church museum with an act of confession. I do not care for religion. And I can get enraged about the harm that has been done in the name of organised religion. All the same, I regard it as an honor to be given the opportunity to write this introduction for a house where the Catholic faith was celebrated for centuries despite being officially banned. As I see it, Ons' Lieve Heer op Solder is less a monument to religion than to freedom of expression, and I place the preservation of individual freedom high on the list of items that society should be about. I suppose I would consider myself to be one of those who, while not favoring that particular mode of expression, would be willing to fight to preserve someone else's right to practice it.

Of course, for most of human history the prevailing spirit was precisely the opposite. People fought and killed not to support the right of other people to practice the faith of their choosing, but to coerce them into accepting their own faith. It is easy to forget that for most of history intolerance was official policy.

om het geloof van hun keuze te belijden, maar om hen te dwingen het geloof van henzelf aan te nemen. Er wordt gemakkelijk vergeten dat onverdraagzaamheid in het verleden meestal officieel beleid was. Dat was zo in Engeland, Frankrijk, Spanje – bijna overal in Europa. Sterker nog, in het Europa van de zeventiende eeuw, toen de Republiek der Verenigde Nederlanden, en de stad Amsterdam, tot ongekende hoogten zouden stijgen, zou men omhelzing van zoiets als de tegenwoordig gangbare verdraagzaamheid als een teken van waanzin hebben beschouwd. De meeste mensen vonden destijds dat alle leden van een maatschappij, om haar sterk en standvastig te maken, hetzelfde geloofstelsel moesten aanhangen. Iedereen moest op één lijn zitten. En de allerbelangrijkste lijn was die van het verhaal van wie we zijn, hoe we hier zijn gekomen, hoe we ons moeten gedragen en wat er van ons wordt nadat we zijn gestorven. Godsdienst was de lijm die een maatschappij bijeenhield. Een stad of natie die zou bestaan uit mensen met uiteenlopende fundamentele overtuigingen – over de aard van God, over de vraag welke dag van de week geheiligd moet wor-

This was the case in England, France, Spain... nearly everywhere in Europe. Indeed, to espouse something like the prevailing tolerance of today would have been considered a sign of madness in seventeenth century Europe, the time when the Dutch Republic, and the city of Amsterdam, rose to unprecedented heights. Most people of that time held that in order for a society to be strong and stable its members had to rally around one system of beliefs. Everyone had to be on the same page. And the most crucial page in the book was the one that told the story of who we are, how we got here, how we are to behave and what becomes of us after we die. Religion was the glue that held a society together. For a town, or nation, to be comprised of people who held different core beliefs – about the nature of God, or which day of the week to worship, or whether ordinary people should read the Bible themselves or have it mediated for them by the clergy – was considered a recipe for chaos. Yet the Dutch Republic of the seventeenth century did precisely that: it defied conventional wisdom in Europe by crafting a groundbreaking policy of religious tolerance. And not only did it not descend into

den, of gewone mensen zelf de bijbel moeten lezen of dat de geestelijkheid daar bemiddelend bij moet optreden – werd beschouwd als recept voor chaos. Toch was in de zeventiende-eeuwse Republiek precies dit aan de hand: ze ging tegen de geijkte Europese opvattingen in door een baanbrekende politiek van religieuze verdraagzaamheid te ontwikkelen. En niet alleen werd de Republiek niet in chaos gestort, ook werd ze, aantoonbaar en tegen alle waarschijnlijkheid in, de machtigste natie ter wereld. En Amsterdam werd, hoe onwaarschijnlijk ook, even het middelpunt van alles: handel, wetenschap, uitgeverij, ideeën, moderniteit. Het groeide uit tot grootheid door algemeen aanvaarde opvattingen op hun kop te zetten. De frappante realiteit daarvan treft me telkens weer als ik in Amsterdam rondloop. Midden in het straatbeeld, aan de grachten, in de gebogen middeleeuwse straatjes, staan eeuwenoude kerken en synagogen, die met hun opzichtige bouwstijlen uiting geven aan de diverse manieren waarop hun aanhangers zich de vorm van het eeuwige voorstelden. En godsdienst is niet het enige historische gebied waarop Amsterdam getuigt van verdraagzaamheid. In de verschillende

chaos, it became, arguably and improbably, the most powerful nation in the world. And Amsterdam, all unlikely, became, briefly, the center of everything: commerce, science, publishing, ideas, modernity. It swelled to greatness by turning received wisdom on its head.

The remarkable reality of that confronts me whenever I am wandering around the city of Amsterdam. Amid the streetscapes, the canalsides, the meandering medieval alleys, are centuries-old churches and synagogues, their gaudy architectures projecting their adherents' various imaginings of the shape of the eternal. And religion is not Amsterdam's only historic arena of tolerance. In the city's several red light districts – in which prostitution is a legal, licensed, regulated profession – there are the windows featuring women whose ethnicities – Slavic to Sardinian – showcase variety though they don't seem able to mask their boredom. Then there are the Argentinian steakhouses and Thai massage parlors, the sushi conveyor belts and Chinese temples and Spanish shoe shops and French and British accents that speak of centuries of cultural swapping, of easy

rosse buurten van de stad – waarin prostitutie een legaal, toegestaan, gereguleerd beroep is – zijn er ramen met vrouwen die met hun etniciteit, van Slavisch tot Sardisch, diversiteit uitstralen, al lijkt die hun verveling niet te kunnen verhullen. Er zijn Argentijnse steakhouses en Thaise massagesalons, sushi-transportbanden en Chinese tempels en Spaanse schoenwinkels en Franse en Britse accenten die getuigen van eeuwenlange culturele uitwisseling, van soepele handel, van geven en nemen, van een op tolerantie gebaseerde manier van leven: bruggen slaan, soms knarsetandend accepteren, voor lief nemen.

En er zijn ‘coffeeshops’, die precies door de term waarmee ze worden aangeduid inzicht geven in de kronkelige manier waarop de stad met tolerantie omgaat. In de misleidende benaming ‘coffeeshop’ klinken de heftige discussies door die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werden gevoerd over het al dan niet legaliseren van marihuana, en de typisch Nederlandse oplossing waartoe werd besloten. Het ‘poldermodel’, beslist op z’n Nederlands, gaat terug tot de Middeleeuwen

en de tijd dat alle leden van een lokale gemeenschap bijeenkwamen om het urgentste probleem van toen – droge voeten houden – op te lossen en ervoor te zorgen dat de hele gemeenschap meedeed. Daarom was het nodig iedereen een stem en een stukje van de oplossing te geven.

Dit betekent dat het leven in Nederland nooit zwart-wit is. Beslissingen zijn nooit werkelijk definitief. In het geval van marihuana had je twee ogenschijnlijk onverenigbare standpunten. Er waren de voorstanders van verdraagzaamheid en een vrije moraal die aandrongen op legalisatie. Het andere kamp vond dat het een gevaarlijke drug was die verboden moest blijven.

Dan komt er een Nederlands woord om de hoek dat in veel talen onvertaalbaar is. *Gedogen* betekent zoiets als ‘wettelijk verbieden, maar officieel dulden’. Ik ben een Amerikaan, en Amerika is een land dat trots is op zijn besluitvaardigheid, ten goede of ten kwade. Volgens Amerikanen heb je gelijk of ongelijk. ‘Gedogen’ is voor een Amerikaan moeilijk te begrijpen. Maar in een maatschappij die er veel aan gelegen is dat ieder bij de uitkomst gebaat is, is het begrip een

trade, of ebbing and flowing, of a way of life based on tolerance: bridge-building, sometimes grudging acceptance, putting-up-with.

And there are the ‘coffee shops,’ the very term by which they are identified giving a clue into the city’s twisty approach to tolerance. The misleading name ‘coffee shop’ signals the debates that raged in the 1960s and 1970s over whether or not to legalize marijuana, and the particularly Dutch solution that was settled on. ‘The polder model,’ Dutch-style decision-making, harkens back to the Middle Ages and the time when all members of a local community got together to solve the most pressing problem of the day – how to keep dry – and ensure that every person in the community participated. That necessitated giving everyone a voice and a piece of the solution.

That means that, in the Netherlands, life is never black-and-white. Decisions are never truly decisive. In the case of marijuana, you had two seemingly unconnectable positions. There were those who believed in tolerance and permissiveness and insisted that it should be legalized. The other camp held that it was a dangerous drug that should remain illegal.

A Dutch word, which is untranslatable in many languages, comes to the fore here. *Gedogen* means something like ‘technically illegal but officially tolerated’.

I am an American, and America is a land that, for better or worse, prides itself on decisiveness. Americans believe that you are either right or you are wrong. For an American, *gedogen* is difficult to comprehend. But the concept is an ideal tool in a society that places a high value on giving every person a stake in the outcome. The solution was to keep marijuana technically illegal, but to officially tolerate its sale and use. Part of this – bewildering to some, but perfectly logical in the Dutch mentality – is the determination that a dispensary that sells marijuana cannot state that fact openly. You can’t call yourself a marijuana shop. Hence the curious dodge ‘coffee shop’. I devote part of my text about a hidden church to discussing coffee shops because I have come to the conclusion that the same force lies behind both elementally Dutch institutions. Foreigners are endlessly confused about what Dutch tolerance is. Many make the mistake of thinking that it is a

ideaal instrument. De oplossing was marihuana wettelijk verboden te houden, maar verkoop en gebruik ervan officieel te dulden. Een onderdeel daarvan – voor sommigen onthutsend, maar in de Nederlandse manier van denken volkomen logisch – is het besluit dat een apotheek die marihuana verkoopt dit niet openlijk mag verklaren. Je mag jezelf geen marihuanahandel noemen. Vandaar het curieuze slimmigheidje ‘coffeeshop’. Ik wijd een deel van mijn tekst over een verborgen kerk aan het bespreken van coffeeshops omdat ik tot de conclusie ben gekomen dat achter beide oer-Nederlandse instituten dezelfde krachten zitten. Buitenlanders vragen zich in eindeloze verwarring af wat de Nederlandse tolerantie eigenlijk behelst. Velen maken de fout te denken dat het een houding van algehele vrijblijvendheid is: *laten we openstaan voor de wereld, laten we feesten, laten we muren neerhalen, laten we gek doen*. Zoiets is het zeker niet. In werkelijkheid zijn de Nederlanders in mijn beleving nogal een behoudend volk. Ook de Nederlanders zelf lijken vaak in verwarring over de vraag waaruit dat hooggeroemde begrip van

broadly permissive attitude: *let’s open ourselves up to the world, let’s party, let’s tear down walls, let’s get crazy*. It is no such thing. In fact, in my experience the Dutch are a quite conservative people. The Dutch themselves also often seem confused about what this vaunted concept of theirs consists of. Many times I have been instructed by a Dutchman (it seems always to be a man) who has read my book about Amsterdam’s history, in which I discuss Dutch tolerance, and who feels the need to inform me that in fact the Dutch of the Golden Age were not tolerant at all. They were instrumental in the African slave trade; they relegated Jews to an odd nation-within-a-nation status; they exploited peoples on every continent. These native naysayers fall into the same black-and-white reasoning that afflicts foreigners. They forget what *gedogen* means and what it implies. The Dutch of the Golden Age were not better than everyone else; they were not high-minded idealists. When people misunderstand Dutch tolerance, it is because they mistake the object to which that tolerance applies. Dutch tolerance is not especially focused on the

hen bestaat. Ik ben al vele malen onderhouden door een Nederlander (het is om een of andere reden altijd een man) die mijn boek over de geschiedenis van Amsterdam heeft gelezen, waarin ik over de Nederlandse verdraagzaamheid schrijf, en die het nodig acht me te vertellen dat de Hollanders van de Gouden Eeuw helemaal niet zo verdraagzaam waren. Ze hebben meegewerkt aan de Afrikaanse slavenhandel; ze hebben joden gedegradeerd tot de vreemde status van volk binnen een volk; ze hebben op alle continenten volkeren uitgebuit. Deze inheemse loochenaars vervallen in dezelfde zwart-witredenering als waar buitenlanders last van hebben. Ze vergeten wat gedogen betekent en wat het met zich meebrengt. De Hollanders van de Gouden Eeuw waren niet beter dan alle anderen; ze waren geen hooggestemde idealisten. Als mensen de Nederlandse tolerantie verkeerd begrijpen, is dat omdat ze zich vergissen in het object van die tolerantie. De Nederlandse tolerantie is niet in het bijzonder gericht op het specifieke onderwerp van discussie – godsdienst, seks, drugs, vrije immigratie, multiculturalisme – maar is meer een kwestie van het

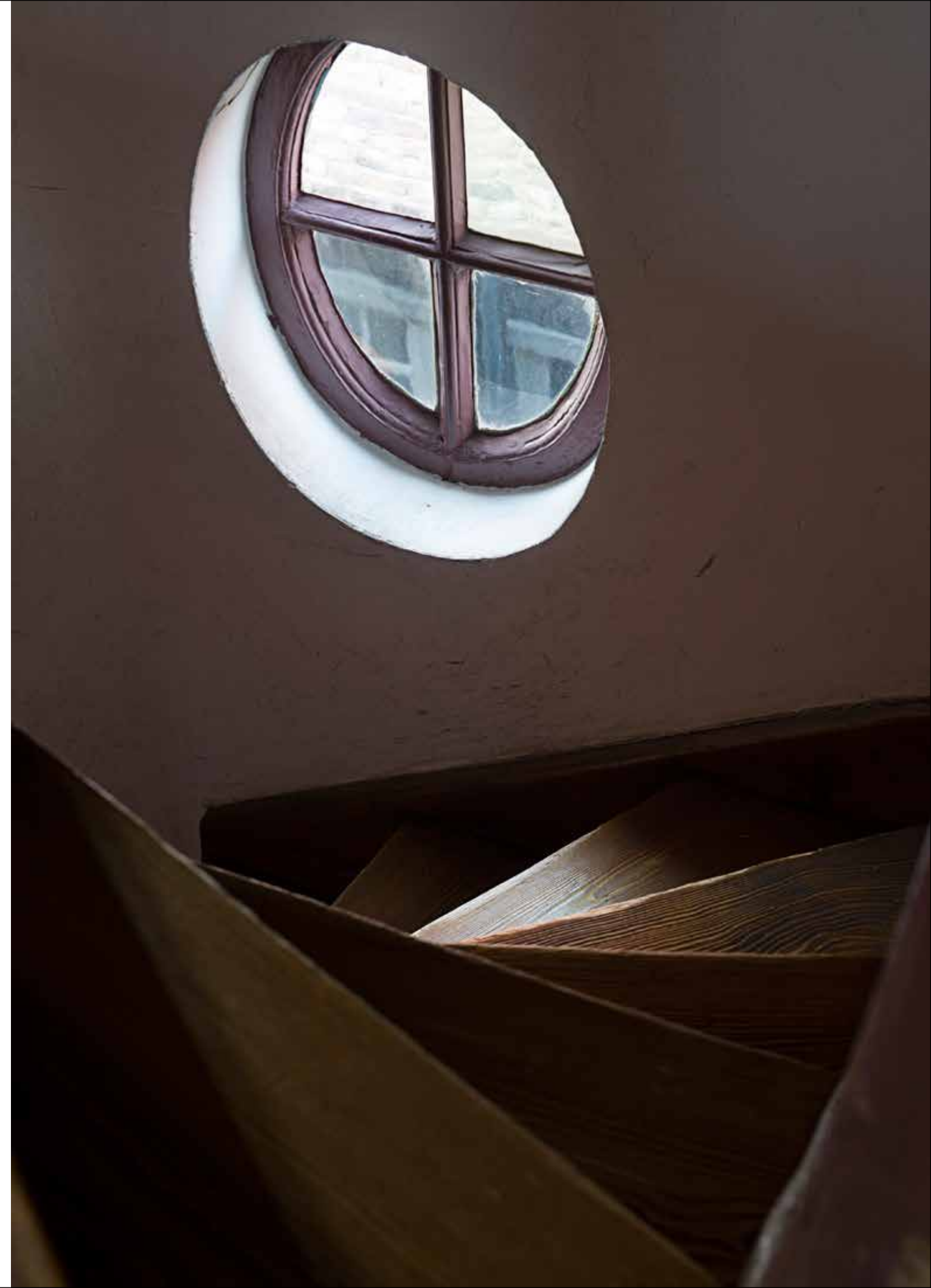
nominal issue at hand – religion, sex, drugs, open immigration, multiculturalism – but rather is a matter of tolerating the opinions of others with whom one is debating that issue. In other words, the Dutch are less interested in issues than they are in keeping peace among themselves. Again, this goes back to the Middle Ages, and the battles against water. People built up dams and dikes, creating land where before there was none. Maintaining this system was – and is – a matter of constant, painstaking work, work that required everyone’s compliance and involvement. Every single member of society had to take part in this life-or-death effort. This resulted in a political system and a mentality that valued consensus over everything else. You couldn’t say, ‘We have 60 percent of the vote, so we don’t care about the other 40 percent’. You needed that minority. Everyone was in it together. So, when it came to debating individual issues, everyone had to feel that they had won something. The ‘coffee shop’ solution probably pleased no one, but both the advocates of legalizing marijuana and

tolereren van de mening van anderen met wie men over dat onderwerp spreekt. Met andere woorden, de Nederlanders zijn minder geïnteresseerd in vraagstukken dan in het bewaren van onderlinge vrede. Ook dat gaat weer terug tot de Middeleeuwen en de strijd tegen het water. Men legde dammen en dijken aan en schiep land waar dat nog niet was. Het onderhouden van dat systeem was – en is – een kwestie van voortdurende, onverdroten arbeid, die van iedereen inschikkelijkheid en betrokkenheid vergde. Ieder individueel lid van de maatschappij moest meedoen aan die inspanning op leven en dood. Dat resulteerde in een politiek bestel en een mentaliteit waarin eensgezindheid als hoogste goed gewaardeerd werd. Je kon niet zeggen: ‘We hebben 60 procent van de stemmen, dus trekken we ons niets aan van de overige 40 procent.’ Je had die minderheid nodig. Iedereen zat in hetzelfde schuitje. Dus als het om het bespreken van afzonderlijke kwesties ging, moest iedereen het gevoel hebben dat hij iets had gewonnen. De ‘coffeeshop’-oplossing stelde niemand tevreden, maar de voor- en de tegenstanders van legalisering van marihuana hadden

the opponents felt that they had been heard. To return to religion: I once lived in an apartment overlooking the Oudezijds Voorburgwal, one of the medieval canals in the oldest part of Amsterdam. The view was pretty, but it harbored dark shadows. The house I lived in stood two doors down from the Sint Agnietenkapel, which in the Middle Ages was part of a Catholic complex. In the 1570s a monk named Wouter Jacobszoon lived here during the violence and mayhem that resulted in the takeover of the Catholic city by Protestant forces. While looking out across this same canal, the monk recorded in his diary scenes of murder, arson and robbery. His is a tale of intolerance, surely. And indeed, his was an era of double-intolerance, since the Catholics to whom he was allied – led by King Philip of Spain and the dreaded Duke of Alva, head of the Spanish Inquisition – were themselves in the process of murdering Protestants. But Brother Wouter’s sad tale is worth recounting because it is a relative anomaly. It was typical of much of Europe, where religious bloodshed was the order of the day, but rather unrepresentative of the Dutch

allemaal het gevoel dat er naar hen was geluisterd. Om terug te keren tot religie: ik heb eens op een verdieping gewoond die uitkeek op de Oudezijds Voorburgwal, een van de middeleeuwse grachten in het oudste stukje Amsterdam. Het uitzicht was fraai, maar het verborg donkere schaduwen. Het huis waarin ik woonde was twee deuren verwijderd van de Agnietenkapel, die in de Middeleeuwen deel uitmaakte van een rooms-katholiek complex. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw woonde hier een monnik genaamd Wouter Jacobszoon ten tijde van de vernielingen en gewelddadigheden die uitliepen op de overname van de katholieke stad door protestantse strijders. Uitkijkend over deze zelfde gracht tekende de monnik in zijn dagboek taferelen van moord, brandstichting en beroving op. Zijn verhaal is er een van onverdraagzaamheid, zeker. En zijn tijdsgewricht was er zelfs een van dubbele onverdraagzaamheid, aangezien de katholieken tot wie hij behoorde – aangevoerd door koning Filips van Spanje en de gevreesde hertog van Alva, hoofd van de Spaanse Inquisitie – zelf bezig waren met het vermoorden van protestanten.

provinces. More typical were the many times over the preceding century when a messenger from the Holy Roman Emperor arrived in Amsterdam with orders for the city leaders to crack down on religious dissent. As the Reformation spread, the city – while still strongly Catholic – became a haven for dissenters and free-thinkers of every stripe, and the far-off Catholic hierarchy wanted them punished. But the actions taken by the city fathers to punish dissent were often wan: forcing wrongdoers to walk in candlelit procession, or demanding that they ask forgiveness of those whom they had offended. Time after time, the city leaders chose to be lenient, to look the other way. Why? *Gedogen*, of course. The impulse was to try to square the circle; to favor free expression while bowing to authority; to find a way to carry out the law while also allowing dissent from it. Thus did Amsterdam become a countercultural nexus. Once Protestants took over the city it was the Catholics’ turn to be the oppressed ones. But *gedogen* remained the true religion. The result – vividly embodied in Ons’ Lieve Heer Op Solder, just a few blocks down the canal from where I used to live

Maar het treurige relaas van broeder Wouter is het vermelden waard omdat het nogal atypisch is. Het was tekenend voor een groot deel van Europa, waar religieus geïnspireerd bloedvergieten aan de orde van de dag was, maar niet erg representatief voor de Hollandse gewesten. Kenmerkender waren de vele keren in de voorgaande eeuw dat een boodschapper van het Heilige Roomse Rijk in Amsterdam arriveerde met orders voor de stadsbestuurders om afwijkende religieuze meningen de kop in te drukken. Toen de Reformatie zich uitbreidde werd de stad – hoewel nog altijd uitgesproken katholiek – een toevluchtsoord voor dissidenten en vrijdenkers van ieder slag, en de verre katholieke hiërarchie wilde hen laten straffen. Maar de acties die de vroege vaders ondernamen om afwijkende meningen te bestraffen, stelden vaak maar weinig voor: boosdoeners dwingen in kaarsenprocessie te lopen, of eisen dat ze degenen die ze voor het hoofd hadden gestoten om vergeving vroegen. Keer op keer besloten de stadsbestuurders clementie te betrachten, de andere kant op te kijken. Waarom? *Gedogen* natuurlijk. Hun natuurlijke aandrang was

(a canal that is also alive with other manifestations of tolerance, notably regarding sex and drugs) – was precisely the same sort of compromise that happened in the 1960s in the debate over marijuana. Both sides got their way: those who wanted to keep Catholic worship out of the public sphere for fear of its disruptiveness, and those who insisted on the principle of religious toleration. Catholics could worship in the city, but they mustn't make a fuss about it. Do it behind closed doors, behind an ordinary facade. We'll grant you your freedom of worship, but we don't want to see it. Thus the term 'hidden church' expresses the essence of Dutch tolerance. It is an inherently limited and limiting thing. It is a very far cry from the often flamboyant or defiant forms that freedom of expression takes today. And yet, in a way, it is the truest form of tolerance. 'Celebrating diversity,' which is such a clarion call in our time, has, to me, a hollowness in it. It feels forced: it feels like an aesthetic rather than a moral stance, as if one were admiring a bouquet of different flowers and the way the colors and shapes play off one another. Whereas Dutch

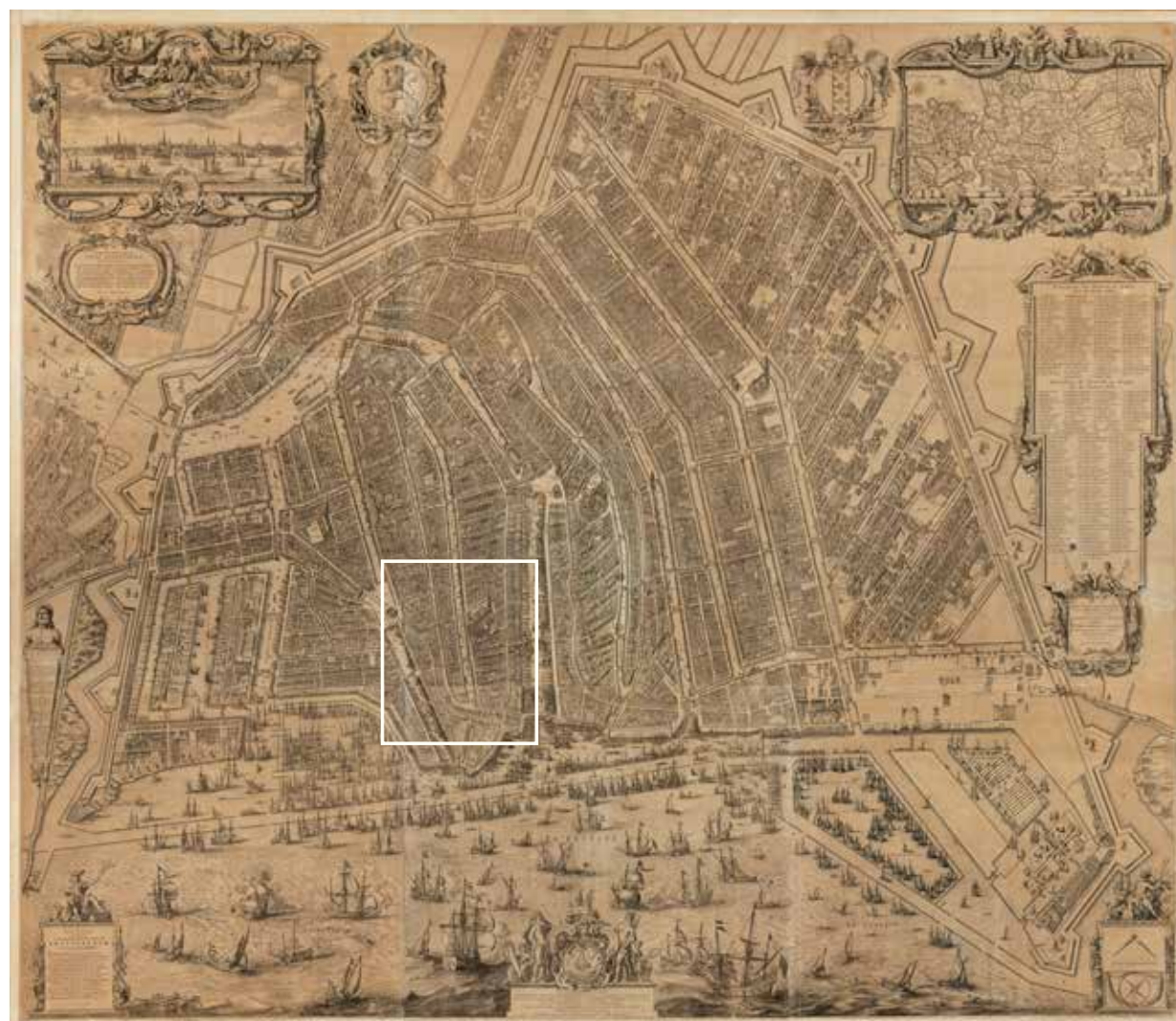
te proberen de kwadratuur van de cirkel tot stand te brengen; de vrijheid van meningsuiting te steunen en tegelijkertijd te buigen voor het gezag; een manier te zoeken om de wet uit te voeren en tegelijkertijd afwijking ervan toe te laten. Zo werd Amsterdam een verbindingspunt van de tegencultuur.

Toen de protestanten de macht in de stad eenmaal hadden overgenomen, werden de katholieken op hun beurt de onderdrukten. Maar *gedogen* bleef de ware religie. Het resultaat – levendig belichaamd in Ons' Lieve Heer op Solder, slechts enkele huizenblokken verder aan de gracht waar ik heb gewoond (een gracht waar het ook wemelt van andere uitingen van tolerantie, vooral ten aanzien van seks en drugs) – was precies hetzelfde soort compromis als in de jaren zestig van de vorige eeuw werd bereikt in het debat over marihuana. Beide kanten kregen hun zin: degenen die de katholieke eredienst uit angst voor de ontwrichtende invloed ervan buiten het publieke domein wilden houden, en degenen die hamerden op het principe van religieuze verdraagzaamheid.

tolerance has within it that life-or-death necessity that animated the medieval farmers and fishermen standing with their ankles in muddy water. It isn't lofty, but it is as honest as mud. And it is something more than that. It is universal, or at least it should be. For the position the Dutch were in a millenium ago is precisely where we all are today. The world has gotten smaller and more dangerous than ever. With the climate changing and the seas rising, with fundamentalisms threatening, we don't need to celebrate diversity. But we do need to tolerate each other, to accomodate, to find ways to fit our various sensibilities under the same roof. Ons' Lieve Heer Op Solder, with its soaring Catholic architecture hidden behind a workmanlike Dutch canalhouse facade, isn't just a quaint remnant of the past. It is a piece of practical wisdom. We're going to be needing a great deal more of that.

Katholieken konden hun geloof in de stad belijden, maar mochten er geen poespas van maken. Doe het achter gesloten deuren, achter een gewone gevel. Wij gunnen jullie de vrijheid jullie godsdienst uit te oefenen, maar we willen het niet zien. Zo drukt de term 'verborgen kerk' de essentie van de Nederlandse tolerantie uit. Het is een inherent beperkt en beperkend iets. Het staat mijlenver af van de vaak flamboyante of uitdagende vormen die de vrijheid van meningsuiting tegenwoordig aanneemt. En toch is het in zekere zin de waarachtigste vorm van tolerantie. 'Het feest van de diversiteit vieren', wat in onze tijd zo'n veelgehoorde kreet is, doet mij een beetje hol aan. Het maakt een geforceerde indruk: het lijkt eerder een esthetisch dan een moreel standpunt, als het bewonderen van een boek met verschillende bloemen en de manier waarop de kleuren en vormen tegen elkaar afsteken. Terwijl in de Nederlandse tolerantie die existentiële noodzaak zit die de drijfveer was van de tot hun enkels in de bagger staande middeleeuwse boeren en vissers. Die tolerantie heeft niets verhevens, maar is wel stronteerlijk.

En het is nog iets meer. Het is iets universeels, of zou het althans moeten zijn. Want de situatie waarin de Hollanders duizend jaar geleden verkeerden is precies die waarin we tegenwoordig allemaal verkeren. De wereld is kleiner en gevaarlijker dan ooit geworden. Bij het veranderend klimaat, stijgende zeespiegels en bedreigend fundamentalisme hoeven we geen feest van de diversiteit te vieren. Wel moeten we elkaar verdragen, ons aanpassen, manieren zoeken om onze verschillende gevoeligheden onder één dak te brengen. Ons' Lieve Heer op Solder, met zijn hoge, achter een ambachtelijke grachtengevel verborgen katholieke architectuur, is niet zomaar een merkwaardig restant van het verleden. Het is een stukje praktische wijsheid. Daarvan zullen we nog veel meer nodig hebben.

Balthasar Florisz. van Berckenrode, *Plattegrond van Amsterdam*, 1625
Map of central Amsterdam (1625) by Balthasar Florisz van Berckenrode

- 1 Vermoedelijk woonhuis van Jan Hartman, 1644-1655, Barndesteeg
- 2 *Hart van Munster*, Jan Hartman en familie, Zeedijk 49
- 3 *De Witte Swaen*, geboortehuis Elisabeth Jansdr., vrouw van Jan Hartman, Kampersteiger
- 4 Jan Adriaens en familie, Geldersekade 24
- 5 *De Vergulde Leeuw*, Hendrick Hartman en familie, Warmoesstraat 105
- 6 *'t Hart*, huis en kerk, Jan Hartman en familie en priester Parmentier, Oudezijds Voorburgwal 40
- 7 *Oude kerk*, graf van Jan Hartman
- 8 *De Ster*, huis en kerk van de familie Van Loon en priester Parmentier, Oudezijds Achterburgwal 81
- 9 Anthonia Gloriand, Zeedijk 34
- 10 Notaris Jacob Volckaertsz. Oli, Oudezijds Voorburgwal 14
- 11 *Huis Zwolle*, familie Van der Meulen, Oudezijds Voorburgwal 38
- 12 *Huis Hoefijzer*, familie Van der Meulen, Oudezijds Voorburgwal 36
- 13 *Oudezijds Kapel*, graf nr. 232 van de familie Van der Meulen
- 14 *Huis Thiel*, familie Van der Meulen, Oudezijds Voorburgwal 46
- 15 Familie Warnsinck, Warmoesstraat 18

- 1 Barndesteeg, probable location of Jan Hartman's house, 1644-1655
- 2 *Hart van Munster*, Zeedijk 49, home of Jan Hartman and family
- 3 *De Witte Swaen*, Kampersteiger, birthplace of Jan Hartman's wife Elisabeth Jansdr, 1655-1661
- 4 Geldersekade 24, home of Jan Adriaens and family
- 5 *De Vergulde Leeuw*, Warmoesstraat 105, home of Hendrick Hartman and family
- 6 *'t Hart*, Oudezijds Voorburgwal 40, house and church, home of Jan Hartman and family and Father Parmentier, 1661-1671
- 7 *Oude Kerk*, location of Jan Hartman's grave
- 8 *De Ster*, Oudezijds Achterburgwal 81, house and church, home of the Van Loon family and Father Parmentier
- 9 Zeedijk 34, home of Anthonia Gloriand
- 10 Oudezijds Voorburgwal 14, residence of Notary Jacob Volckaertsz Oli
- 11 *Huis Zwolle*, Oudezijds Voorburgwal 38, home of the Van der Meulen family
- 12 *Huis Hoefijzer*, Oudezijds Voorburgwal 36, home of the Van der Meulen family
- 13 *Oudezijds Kapel*, grave no. 232, burial place of the Van der Meulen family
- 14 *Huis Thiel*, Oudezijds Voorburgwal 46, home of the Van der Meulen family
- 15 Warmoesstraat 18, home of the Warnsinck family

AVONTUURLIJK ZIJN ZE, Jan en Hendrick Hartman. De broers die geboren en getogen zijn in het Duitse stadje Coesfeld, vlak bij Münster. Ze pakken in 1633 hun koffers en verhuizen naar Amsterdam. Op zoek naar werk en een beter leven. Via Zwolle en Utrecht reizen ze, per rammelende koets en trekschuit, naar de hoofdstad. In die dagen zijn ze niet de enigen die die sprong wagen. Amsterdam heeft in die eerste decennia van de zeventiende eeuw op veel mensen een enorme aantrekkingskracht omdat de stad hét knooppunt voor de internationale handel is. De bevolking groeit die eeuw van 30.000 naar 210.000 inwoners. Door die explosieve immigratie wordt Amsterdam al snel de derde stad van Europa. Onder de nieuwkomers zijn

veel Duitsers die vanwege de Dertigjarige Oorlog elders een nieuw bestaan proberen op te bouwen. Zo ook de gebroeders Hartman. Jan (1609-1668) gaat aan de slag als bakkersgezel. Hij geeft dit op als beroep wanneer hij in 1643 gaat trouwen met de Haarlemse Maria Verhoeven (?-1644). Jan woont dan in de oude binnenstad, in de Wijde Heisteeg, vlak bij het Spui. Veel immigranten – ook broer Hendrick (?-1688) – kiezen dit beroep omdat een bakkersgezel kost en inwoning krijgt en scholing niet nodig is. Maar het is fysiek zwaar werk en wordt bovendien slecht betaald. Beide broers houden het dan ook snel voor gezien en gaan de handel in. Niet verwonderlijk, want Jan en Hendrick komen uit een familie van bierbrouwers en handelslieden.

Jan Hartman, stichter van de statie Jan Hartman, founder of the station

Thijs Boers

THEY ARE ADVENTUROUS PEOPLE, Jan and Hendrick Hartman. Two brothers born and raised in Coesfeld, a German town near Munster. In 1633, they pack their bags and move to Amsterdam. In search of work and a better life. Via Zwolle and Utrecht they travel by trundling coach and barge. In those days they are not the only ones to try their luck in the Dutch capital.

In the early decades of the seventeenth century, Amsterdam is a powerful magnet attracting huge numbers of people as the city develops into a hub of international trade. The population rises from 30,000 to 210,000 in the course of the century. This explosive growth turns Amsterdam into Europe's third largest city. Many of the newcomers are from

Germany, escaping the Thirty Years War to make a new start elsewhere. Like the Hartman brothers. Jan (1609-1668) finds work as a baker's apprentice. He gives up his new job in 1643, when he marries Maria Verhoeven (d. 1644) of Haarlem. Jan is living in the old centre of Amsterdam, on Wijde Heisteeg, near Spui. Many immigrants – including Jan's brother Hendrick (d. 1688) – choose this line of work because it includes board and lodging, and no previous experience required. But it is arduous work and the pay is meagre. Both brothers begin looking for an alternative and soon they set up as traders. Hardly surprising, given that Jan and Hendrick stem from a line of brewers and merchants.